

Hive Hanlığına Karşı Bir Başkaldırı Destanı: Devletyarbek

Ceyhun Vedat Uygur*

Giriş

Bütün Türk halklarının olduğu gibi Karakalpakların da sözlü veya yazılı karakterde pek çok destanı bulunmaktadır. Bunlardan biri de şüphesiz XVIII. asırda (?) şimdiki Konrat bölgesinde yaratılan Devletyarbek destanıdır. Destan, eskiden beri Karakalpak folklor ve araştırmacılarının dikkatini çekmiştir.

“Devletyarbek destanının teşekkül ettiği yer, Karakalpakistan’ın *Konrat* bölgesidir. Devletyar bilgili, şair, yiğit bir tarihî şahsiyettir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamıştır. Devletyar’ın babası, Konrat’ta bilinen bir naiptir; ona *Eşmurat* naip derlermiş. Devletyar’ın *Sarkuş* adlı ünlü bir atı vardır. Bu at, yürekliğiyle bütün Harezmi’ye nam salmıştır. Hatta atı, pek çok Karakalpak şairi, bir tip, bir motif olarak kullanmışlardır. Hive Hanı *İsfendiyar*, Sarkuş’un varlığını işitip ata kendisi sahip olmak ister. Bu amaçla en yakın adamlarından birini Konrat’a gönderir. Konrat beyi, Hive’den gelen hanın elçisiyle birlikte Devletyar’dan Hana Sarkuş’u vermesini ister. Devletyar, bu isteği reddeder. Onlar da Devletyar’a zor kullanmak isterler. Öfkelenen Devletyar, haksızlığa dayanamayıp atını zorla almak isteyen Hanın elçisini öldürür ve akabinde yiğitleriyle birlikte Konrat’tan çıkıp gider. Babasının dostu, Türkmen ilinin ünlü beylerinden *Mamatjan serdarın* yurdunu mekân tutar. Devletyar, yiğitleriyle birlikte Türkmen ilinin düşmanı İran şahlarına karşı adalet ve özgürlük mücadelesine katılır. Devletyar, ömrünün sonuna kadar il-yurt için bağımsızlık ve özgürlük ideallerine sadık yaşamıştır. Türkmen halkının düşmanlarını kendi düşmanları gibi görüp onlara karşı savaşması, onu sevilen kahramanlar derecesine yükseltmiştir.”¹

* Prof. Dr., Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü, Bişkek/KIRGIZİSTAN; Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Denizli/TÜRKİYE, uygur@hotmail.com ORCID: 0000-0003-4239-803X

1 *Devletyarbek*, Nökis, 1995, s. 55.

Destanın Tarihî Zemini

Şahıslar

Devletyarbek'in kendisi hakkında bildiklerimiz, destanla sınırlıdır. O, Konrat'ta yaşayan bir beydir/kahramandır.

Destana göre Devletyarbek, Hive hanı “*Asfendiya*” (İsfendiya) zamanında yaşamıştır. Tarihî bilgilerimize göre Harezmi bölgesinde iki İsfendiya bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, “*17. asırda Yedigâr Şiban' Oğullarından, 1620'den 1687 yılına kadar hüküm süren Arab Mehmed Han'ın oğulları arasında bulunan İsfendiya Han'dır.*² *Bunların her biri yirmi, yirmi birer yıl, Ebulgazi'nin oğlu Enüşe yirmi dört yıl hüküm sürmüşlerdir.*”³

Diğer İsfendiya Han ise 20. yy.'da yaşamıştır. 47 yıl hükmettikten sonra 1910'da vefat eden Hive Hanı II. Mehmet Rahim Han'ın yerine geçen oğlu İsfendiya Han'dır. Bu İsfendiya Han, Togan'ın verdiği bilgilere göre “*Ruşa bilir, Rus ve Müslüman matbuatını takip ederler, müsteşrikler ve ilim ehilleriyle temasta bulunurlardı. 'Usul-i Cedide' mektepleri açıp Tatar münevverlerinden öğretmenler getirtmişlerdi...*”⁴

Devletyarbek Destanında sözü edilen İsfendiya, bize göre Arap Mehmet/Muhammed Han'ın oğlu İsfendiya'dır. *İsfendiya Han, 1623'te tahta geçmiş, 1642'de vefat etmiştir.*⁵ *İsfendiya Han, han olmadan önce İran şahı Şah Abbas'a sığınmış; Şah Abbas ve Türkmenlerden topladığı askerlerle babasını öldüren amcaları Habeş ve İlbars'ı öldürerek han olmuştur.*⁶

Destanda Devletyarbek'in İran şahı İbrahim'in askerlerine yenilerek İran'a götürülüşü, zindana atılışı ve üç yıl zindanda kalışından bahsedilir. Hive Hanı İsfendiya'nın ölümü 1642'dir. Şah Abbas (I. Abbas), 1629'da ölmüş, onun yerine Şah Safi olarak tanınan Sam Mirza geçmiştir. Sam Mirza, 1642'de vefat edince, yerine oğlu II. Abbas geçmiştir.⁷ Bu tarihî bilgilere göre İsfendiya Han'ın çağdaşı olması gereken İran şahları I. Şah Abbas ile onun yerine geçen Sam Mirza'dır. O hâlde destanda sözü edilen ve Devletyarbek'i esir alan Şah İbrahim kimdir?

2 Diğer oğulları, Ebulgazi Bahadır Han ve Şerif Muhammed Han'dır.

3 Togan, *Bugünkü Türkî (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s. 155.

4 Togan, *age.*, s. 260.

5 Kafalı, “Ebulgazi Bahadır Han”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, s. 359.

6 Ali Suavi, *Hive Tarihi*, s. 79.

7 wikipedia.org

Kaynaklarda 18. yy.'da hüküm süren Afşar devletinin şahı *İbrahim Şah Afşar*'a rastlamaktayız.

İbrahim Şah Afşar (öl. 1162/1749), Nadir Şah'ın yeğeni ve İbrahim Han Zahirü'd-Devle'nin oğludur. Ağabeyi Ali Kulu Han Âdil-Şah'tan sonra, bir süre Afşar Devleti sınırlarının bir kısmında hüküm sürmüştür. Onun asıl ismi Muhammed Ali Bey idi, ancak babası İbrahim Han Zahirü'd-Devle, 1151/1738 yılında Lezgiler tarafından öldürülünce, Nadir Şah, ona babasının ismi ve lakabını vererek İbrahim Han Zahirü'd-Devle diye hitap etti; bir müddet sonra da onu babasının yerine Azerbaycan'ın idaresine tayin etti. Sonunda, Nadir Şah'ın vefatından sonra Şahruh'a isyan edip üzerine yürüdü, ama yakalanarak öldürüldü.⁸

Nadir Şah'ın, İran'daki Afşar imparatorluğunun en güçlü padişahı olduğu, Türklüğe ve Türkçeye çok fazla önem verdiği, tarihi kaynaklarda yazılıdır.

Nadir Şah'ın yeğeni olan İbrahim'in, şah olan ağabeyi Ali Kulu Han Âdil-Şah emriyle Irak valiliğine gönderildiği ancak bir müddet sonra ağabeyine isyan edip savaşı kazanarak onun yerine tahta geçtiğini (1748) de biliyoruz.⁹

Destanın 18. yy.'ın ikinci yarısında teşekkül ettiğine dair bilgi¹⁰, destanda ismi geçen İran şahı İbrahim'e uygun düşse de 17. yy.'da yaşadığı sabit olan İsfendiyar Han'a mutabık gelmemektedir. Bu durumda ya destanın teşekkül tarihini (18. yy.) sorgulamalıyız ya da tarihi kayıtlarda görülmeyen 18. yy.'da yaşamış bir Hive Hanı İsfendiyar bulmalıyız. Bu ikinci seçenek, mümkün görünmemektedir.

Devletyar destanına konu olan vakanın 17. yy.'da geçtiğini kabul edersek, aynı yüzyılda yaşadığı tarihen sabit olan Hive Hanı İsfendiyar, bu vaka içinde yerine oturmakta ancak İran şahı İbrahim (18. yy.), bu yüzyıla uygun düşmemektedir. Bu durumda 18. yy.'da yaşamış, hüküm sürmüş olan İbrahim Şah Afşar'ın destana sonradan dâhil edilmiş olması ihtimali güçlenmektedir. Olay veya kişilerin öncelenmesi veya sonralanması, destanların yapısında görülebilen şeylerdir.

Destanın oluşturulduğu zaman açısından meseleyi ele alırsak şu sonuca varmak mümkündür: Devletyarbek destanının 18. yy.'da oluşturulduğu bilgisi doğruysa, destana konu olan olayın vukuundan yaklaşık 60 yıl sonra destan yaratılmış olmalıdır. İkinci ihtimal, (destanın bizzat Devletyarbek tarafından oluşturulduğu

8 <https://www.cgje.org.ir/fa/publication/entryview/1204>

9 <http://www.avsarobasi.com/avsarlarin-kurduklari-devletler/karabag-hanligi/29-avsarlarin-tarihi-kaynaklari/kurduklari-devletler/49-nadir-sah-ve-iran-avsar-imparatorlugu2.html>

10 *Devletyarbek*, Nökis, 1995, s. 56

bilgisine dayandırılırsa) söz konusu destan önce 17. yy.'da sözlü olarak oluşturulup terennüm edildi, 18. yy.'da da yazıya geçirildi.

Destanda, Devletyarbek ve İran şahı İbrahim Şah dışında adı geçen diğer şahsiyetler şunlardır: Devletyar'ın babası *Eşmurat* naip¹¹, annesi *Ertuğan*, eşi *Servikaraman*; Devletyar'ın yanına gidip sığındığı Türkmen beyi *İtalmas ulı Mamatjan Sardar*, bir toplulukta sadece isimleri geçen *Mahmutjan-Serdar*, *Amin-Han*, *Kıvanç-bahadır*, *Niyazaman* bahadırlar; Yomut Türkmenlerinden olan *Niyaz ulu Mamatjan Sardar*, İbrahim Şah'ın ismi zikredilmeyen kızı, İran şahının ozanı *Asay-Muvs*a ve Devletyar'ın babasının dostunun oğlu *Habitbek*.

Destanda adı geçen Türkmen beylerine, maalesef elimizdeki tarihî kaynaklarda rastlayamadık.

Bu isimlerin dışında bazı manevi şahsiyetler de dar zamanda istimdat dileme bağlamında zikredilirler. Bunlar *Şeyh Celil*, *Veyis Ata*, *Hoca Ahmet Yesevi*, *HakimAta*, *Ahunbaba*, *Baba Kamber*, *Bahauddin Şah-ı Nakşibend*, *Hazret-i Ali*, *Ebu Müslim*, *Hasan Hüseyin*, *İmam Cafer-i Sadık*.

Mekân/Coğrafya

Destanda karşımıza çıkan yer isimleri *Konrat*, *Hive*, *Emireli halkının meskân olduğu yer (?)*, *Orta Kuyu* (Türkmenistan'da bir yer), *Türkmen yurdu*, *İran* ülkesidir.

Olay

Destana konu olan ve bir anlamda destanın oluşmasına sebep olan olay, Hive Hanı İsfendiyar'ın, hakkı olmadığı halde Devletyarbek'e ait cins ata zorla sahip olma isteğidir. Özellikle Karakalpak edebiyatında bu konu, *Berdak*, *Künhoja*, *Ajiniyaz* gibi pek çok şairin döne döne işlediği bir konudur.¹² Bazı hanların, kendi güçlerini kullanarak her şeyi elde etme, sahiplenme haklarını kendilerinde görme tutumları, tarihî bir hakikattir. Hive hanlarının halka yaptığı zulüm ve baskılar, çeşitli araştırmalarda tespit edilmiştir. Feridun TEKİN, Hive Hanlığının tarihini anlatan Şir Muhammed Munis'in *Firdevsü'l-İkbal*; Agehi'nin *Riyazü'd-Devle*, *Żübdetü't-Tevarih* vd. Muhammed Yusuf Beyani'nin *Şecere-i Harezşahî*, *Harezşah Tarihi* gibi eserleri tanıttığı makalesinde konuyla ilgili olarak şunları yazar:

11 Naip: Hive hanlığı zamanındaki köy yaşlılarına ve onların ileri gelenlerine verilen ad (*Karakalpak Tilinin Tüsinirme Sözlüğü*).

12 Konuyla ilgili olarak bk. Ceyhun Vedat UYGUR, *Karakalpak Türkleri Edebiyatı*, Denizli 1999; *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi (Nazım-Nesir)*, 23, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2003.

“...Bu tarihçilerin eserlerinde Hive hanlığında meydana gelen olaylar, kronolojik sıraya göre verilmiştir. Yazarlar, siyasi ve tarihî olayları beyan ederlerken, aynı zamanda yer, su, taht ve taç için hanlar ile derebeylerin arasında devam eden kanlı mücadeleleri, bu mücadeleler sebebiyle biçare halkın ağır şartlar altında açlık, sefaletini ve çeşitli salgın hastalıkların ortaya çıkışını, hanlar ve derebeyleri arasındaki ilişkileri de açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu eserlerde ayrıca Hive hanlarının Türkmen ve Karakalpaklar’a karşı uygulamış oldukları baskıncılık siyasetleri de söz konusu edilmiştir. Bu yazarlar, Hive hanlarının Türkmen, Karakalpak ve Horasan’da yaşayan halkları kendi hâkimiyeti altına almak için yaptıkları işleri, onlara karşı yapılan askerî seferleri, onların mecburi olarak hanlık sınırları dâhiline göç ettirilmelerini, hanlığa tabi edilmeleri sırasında hanların uyguladıkları her türlü politikaları... anlatmaktadır.”¹³

Demek ki söz konusu coğrafyada bazı Hive Hanlarının halka karşı adaletsiz ve haksız tutumları, isyanlara sebep olacak ölçüde tarihî bir hakikattir. Devletyarbek de böyle bir vasatta haksızlığa maruz kalmış; kendisini, adıyla anılan bir başkaldırı destanının oluşmasına sebep olacak bir olayın içinde bulmuştur.

Destanın Geniş Özeti

Devletyar’ın *Sarquş* (Sarı kuş) adında bir atı vardır. O, hızlı koşması ile Harezmi’de ün salmıştır. *Hive Hami Asfendiyyar* (İsfendiyyar) Sarquş’un varlığını işitir ve ata kendisi sahip olmak için en yakın adamlarından birisini Konrat’a gönderir. Konrat hâkimine, “*Devletyarbek’in atını alıp Hive’den gelen Han’ın vekiline verisin.*” diye ferman yazar. Konrat beyi, bir adam göndererek Devletyarbek’i yanına çağırır. Devletyarbek, atıyla Konrat beyinin yanına gelir. Devletyarbek, Konrat beyine, atını vermeyeceğini söyler. Hive’den gelen Han’ın elçisi, Devletyar’ı tehdit eder. Devletyar, hançerini çektiği gibi Han elçisinin boğazını keser, canını alır. Devletyar, obasına döner. Annesi, olan biteni öğrenir; Devletyarbek’i canını kurtarması için Türkmen yurduna, *İtalmas ulı Mamatjan Sardar*’ın yanına gitmesini söyler. Devletyar, annesi ve eşi *Servi* (*Servi hıraman*) ile sazlı sözlü vedalaşıp aralarında *Mahmutjan-Sardar*, *Amin-Han*, *Kuwanış-bahadır*, *Nıyazaman* gibi yiğitlerin bulunduğu kırk yiğidiyle Türkmen yurduna yönelirler. Nice gün yol gidip *Orta Kuyu* denen yere gelirler. Orada *Emireli* (Emir Ali) halkı meskûn idi. O halkın içinden insanlarla tanışıp dost olurlar. Orada bir dervîşi de ziyaret ederler. Dervîş, Devletyarbek’e, yedi yılda haber geleceğini ve sağ olursa tekrar memleketine döneceğini bildirir; çölde belde sıkıştığında adını çağırırsa da yardıma geleceğini söyler, nasihatler eder.

13 Feridun TEKİN, “19. Yüzyıl Harezmi Tarih Yazıcılığı (Munis, Aghî, Beyanî)” *Akademik Bakış*, 199, Cilt 2, Sayı 3, Kış 2008, s. 10, 11.

Oradan ayrılan Devletyarbek ve yanındaki yiğitler, yollarına devam ederler. Bir yerde bir kız ile bir gelinle karşılaşırlar. Devletyarbek, gelin kıza yanaşmak, onunla cilveleşmek ister. Gelin kız yüz vermez, azarlar; Devletyarbek'i genç kıza yönlendirir. Bu defa Devletyarbek, genç kızın yanına gider, sazıyla sözüyle kıza cilveleşmek isteğini dile getirir. O da Devletyarbek'e kendi yoluna gitmesini, bozuk niyetle hareket etmemesini söyler. Devletyarbek, çaresiz, adamlarıyla tekrar yola revan olurlar. Yolda giderken hava bulutlanır, ortalık kapkaranlık olur, yollarını kaybederler. Yiğitler, bu duruma Devletyarbek'in kızlarla ilgili bozuk niyetinin sebep olduğunu yüzüne söylerler. Devletyarbek, sazıyla yiğitlik ve mertlik hakkında koşma söyler, hava açılır. Aydınlıkta Türkmen iline geldiklerini anlarlar; Memetjan Serdar'ın evini sorarlar, bulurlar. Onlar için bir otağ dikerler, yiğitleri ağırlarlar, törden yer verirler. Büyük küçük herkes onları görmeye gelir. Devletyarbek, sazıyla ve sözüyle gelenleri coşturur. Saz çalıp söyledikçe, Devletyarbek'in dertli bir yiğit olduğunu anlarlar. Daha sonra Devletyarbek, çadırın dışında kendisini dinleyen kız ve gelinler, çadıra girerler, yaşlı olanlar çadır dışına çıkar. Kızların talebiyle bu kez Devletyarbek, saz ve sözüyle kızlara koşuk söyler. Koşukta Devletyarbek, bir kızın doğup yaş yaş büyümesiyle olan gelişmesinden, geçirdiği ve yaşadığı ömür beyanından söz eder. Kızlar utanır ve çadırdan çıkarlar.

Daha sonra bir grup yiğitle Yomut Türkmenlerinden olan *Niyaz ulu Mamañjan Sardar* oraya gelir. Devletyarbek, sazıyla sözüyle övgü dolu bir koşuk söyleyerek bu gelişiy karşılar. Devletyarbek, gelenleri 3 gün misafir eder, sonra onlar gider.

Devletyarbek, *Sarkuş* adlı atının yanına gider; atının ağladığını ve önündekiyemi yemediğini görür. Ona içli bir koşuk söyler. Devletyarbek'in yiğitleri atı alıp gezdirirler, ot yem verirler, at iyileşir.

Devletyarbek'in yiğitleri, kendisine gelip savaş hünelerinin öğretmesini isterler. Aniden düşman gelse nasıl savaşacaklarını bilemediklerini ifade ederler. Devletyarbek, imanla, ihlasla savaşılırsa korkulacak bir şey olmadığını söyler.

Ertesi sabah kalktıklarında, obayı yabancı düşman askerlerinin kuşattığını görürler. Gelenler, *İran şahı İbrahim*'in askerleridir. Hive Hanı, 17 hana haber gönderip Devletyarbek'i yakalayıp getirmelerini rica etmiştir. Devletyarbek ve yiğitleri İran askerleriyle üç gün boyunca savaşır, ölen ve yaralananlar olur. Devletyarbek üzülür, bir tepenin başına çıkar. At üstünde yorgun dururken gözü uykuya dalar. Düşünde bir grup koyunu bir grup kurdun kovaladığını, o esnada bir adamın gelip koyun çobanını tuttuğunu görür. O adam, Devletyarbek'i çağırır, Devletyarbek gelip selam verir. Adam, Devletyarbek'e bir kuş verir. Devletyarbek bakar ki kuşun

ayağında 63 adet bağ var. Devletyarbek şaşırıp adama sorar. Adam, “Ey Devletyar, bil ki koyunlar senin yiğitlerin; kurtlar da İran askerleridir. Sen ise çobansın, kuş da imanındır. Kuşun ayağındaki 63 bağ, peygamberin yaşıdır. Şimdi yakalanırsan üç yıl zindanda yatarsın.” der. Devletyarbek, irkilerek uykusundan uyanır. Bakar ki yiğitleri her yana kaçıp durmaktadır. Devletyarbek, kılıcıyla düşmana saldırır da atıyla birlikte İran askerlerinin eline düşer. Devletyarbek her tarafından yaralanmıştır. Bu vaziyette İran askerleriyle birlikte nice gün yol yürüyüp İran padişahının yanına varırlar. Padişahın sorularına cevap vermeyen Devletyarbek, zindana atılır. Devletyarbek’in sağ kalan yiğitleri memleketlerine dönerler.

Devletyarbek’in annesi *Ertuğan* (Er Doğuran), bir gece düş görür, düşünüyü gelini ve kızına yordurur ve bir koşuk söyleyerek yavrusunu Allah’a emanet eder:

<i>Atı joq janında ziynin boş kördim,</i>	“Atı yok yanında, zihnin boş gördüm”
<i>Başın alıp turğan qara kuş kördim.</i>	“Başın alıp duran kara kuş gördüm”
<i>Härne bäle bolsa özime jorndım,</i>	“Her ne bela olsa kendime yordum”
<i>Şiyrin zıbanımdı saña tapşırdım.</i>	“Tatlı dillimi sana emanet ettim”
<i>Bir äjöp sawda bar balam başında</i>	“Bir acep bela var yavrum başında”
<i>Haqtan özge heçkimler joq qaşında,</i>	“Hak’tan başka hiç kimse yok yanında”
<i>Balam bıyıl eyne otız jaşına,</i>	“Yavrum bu yıl tam da otuz yaşında”
<i>Kewil gülzarımda saña tapşırdım.</i>	“Gönül gül bahçemi sana emanet ettim”

Devletyarbek’in savaştan sağ kalan yiğitleri, memleketlerine dönerler. Devletyarbek’in kardeşi, ağabeyini sorar. Akabinde Devletyar’ın eşi ağlayıp sızlayıp yüzlerini yırtar ve o da gelenlere eşini sorar. Yiğitler, Devletyar’ın öldüğünü görmediklerini söylerler.

Aradan yıllar geçer. Devletyar, zindan ezizliğini çekmeye devam eder. Her gün Devletyar’a yemek getiren zindancı başı, bir gün zindana gidemez, yerine kızını gönderir. Kızı gören Devletyar, kıza bakıp söz söyler. Kız, sözleri dinler, evine döner. Bahar mevsimi gelir, göçmen kuşlar da uzaktan gelir. Bir grup turna kuşu da Devletyar’ın yattığı zindanın çevresinde döne döne uçar. Devletyar, memleket özlemiyle dertlenip turnalara koşuk tarzında sözler söyler. Gidip memleketine hâlimden haber vermesini, selam götürmesini ister turnalardan. Turnalar uçup gider.

Harezmi yurdunda Devletyar’ın babası Eşmurat’ın bir tanıdığı vardır. Onun da *Habibek* denen bir oğlu vardır. Babasından, Devletyar’ın İran’da esir düştüğünü

iştir. Babasının isteğiyle İran'a gider. İran padişahından izin alıp zindana girer. Getirdiği yiyecek ve diğer hediyeleri Devletyar'a verir, kendisini tanıtır, hâl ahvâl sorar. Devletyar, Habitbek'e teşekkür eder, koşuk tarzında söz söyler, dertleşir, konuşur. Sonra Habitbek vedalaşıp ayrılır.

Bir gün Devletyar, uykusu gelmeyince yâdına türlü ahvaller düşer, pirllerinden (Şeyh Celil, Veyis Ata, Hoca Ahmet Yesevi, Hakim Ata, Ahunbaba, Baba Kamber, Bahauddin Şahı-ı Nakşibend, Hazret-i Ali, Ebu Müslim, Hasan, Hüseyin, İmam Cafer-i Sadık) yardım ister, ağlaya ağlaya söz söyler. Sonra uykuya dalar. Düş görür. Düşünde birçok insan, on güne kadar zindandan çıkacağını söyler.

Zindan başının kızı, *İbrahim Şah*'ın kızının yanına gidip Devletyar'ın şairliğinden söz eder. Padişahın kızı da bir grup kızı yanına alıp, hediyelerle birlikte zindanın ağzına gelip Devletyar'a bakarak tanışmak istediklerini söyler. Devletyar, yüz vermez, tanışmak ve konuşmak istemediğini bildirir. Kızlar, getirdikleri hediyeleri zindana bırakıp dönüp giderler.

Padişahın kızı, babasına zindandaki esirin şair/ozan olduğunu söyler. Padişah da zindancı başına Devletyar'ı alıp getirmesini buyurur. Devletyar zindandan çıkartılıp padişahın huzuruna getirilir. Devletyar, hiç ses çıkarmadan öylece huzurda durur. Padişah sebebini sorar. Devletyar, üç yıl suçsuz olduğu hâlde zindanda bırakıldığını söyler. İran padişahı, Devletyar'a ülkesinin durumunu, insanlarını sorar. Devletyar saz ister ve ülkesini anlatır. Devletyar'ın sazı sözü padişahın hoşuna gider. İran padişahı, zindanda yattığı sürede üç yıl yiyip içmesinin hakkı için kendi ozanlarından Asayı (Asayı-Musa) ozan ile Devletyar'ın atışmasını talep eder. İki ozan atışır. Padişah, kendi ozanı Asayı'yı beğenmez, azarlar. Son atışmada da Devletyar Asayı'yı yener. Padişah bunun üzerine hazinesinden Devletyar'ın üzerine hilat, elbise giydirir, altına at verir ve başka dileği varsa söylemesini ister. Devletyar, bir dileği olmadığını, üç yıl boyunca verdiği azap için yine dönüp geleceğini söyler; yola çıkar, memleketine gider. Eliyle halkıyla görüşür, hâl ahval sorar; başından geçenleri de bir bir onlara anlatır.

Devletyarbek destanının konusu bu şekildedir.

“Devletyar, ömrünün sonuna kadar memleket ve yurt aşkıyla, ideallerine sadık kalır. Halkların arasındaki dostluğa çok önem verir. Bir millet ile başka bir milletin dost olmasının büyüklüğünü, önemini iyi bilmektedir. Devletyar her yerde halkın sorunları ile ilgilenir, zor durumlarda onlara yardım eder.”¹⁴

14 *Devletyarbek*, Nökis, 1995, s. 55.

Destanın Nüshaları

ÖZ. SSR İlimler Akademisi Karakalpakistan kütüphanesinde Devletyarbek destanın dört varyantı bulunmaktadır. Bunlar içinde bulunan *Konrat* nüshası, destanın ilk ve orijinal nüshası olarak kabul edilmektedir. Nüsha, genel kabule göre bizzat Devletyarbek tarafından yazılmıştır. Bu nüsha, Konrat'ta yaşayan *Eşmurat* adlı şahıstan alınmış el yazma nüsha olup, bütünlüğü, eksiksiz oluşu bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Destanın ortaya çıktığı Konrat'ta, şüphesiz Devletyarbek destanın kişiler elinde daha başka (dört beş) el yazma nüshaları daha bulunmaktadır. Ayrıca, Karakalpakistan coğrafyasında Devletyarbek destanını sözlü olarak icra eden bahşlar da mevcuttur.¹⁵

Yukarıda da ifade edildiği gibi,

“Devletyarbek Destanı'nın Devletyar'ın kendisi tarafından oluşturulduğu hakkında sağlam deliller vardır. Birçok ilim adamı, destanın Devletyarbek tarafından yazıldığı konusunda görüş bildirmişlerdir. XIX. yüzyılda Konrat kâtipleri, Devletyarbek destanını istinsah etme işleri ile ciddi anlamda meşgul olmuşlar ve destanın daha fazla yayılmasına hizmet etmişlerdir.”¹⁶

“XIX. yüzyılın ikinci yarısında Konrat'ta yaşayan Abdulla Başmak, Damulla Jabbarbergenler, Devletyarbek destanının yayılmasında etkili olurlar. Böylece destan, sadece Konrat ve civarında değil, Türkmenistan, Harezm, Mankışlak ve daha başka yerlere yayılır; destanın versiyonları, Türkmen ve Özbek folklorcularının koleksiyonlarında yerini alır.”¹⁷

“Devletyarbek destanının bir varyantı da Konratlı Narbay Köşekenov'dan alınmıştır. Bu varyantın sözlü ve yazılı nüshaları mevcuttur. Narbay varyantı 1970 yılında Amuderya dergisinin 7. sayısında yayımlanmıştır. Narbay bahşı 1975 yılında 64 yaşında iken vefat etti. Onun folklor mirasının içinde olan “Devletyarbek” destanı büyük beğeni ve ilgi görmüştür.”¹⁸

“Devletyarbek” destanının 1939 yılında Sedirbay Mevlenov ve Şemset Hojamiyozovlar tarafından *Karajan* baksıdan derlenen 45 sayfalık bir varyantı daha vardır. Narbay varyantı ile karşılaştırıldığında, genel konu aynı olmakla birlikte bazı farklılıklara rastlanmaktadır. Büyük ihtimalle bu varyant, ünlü bahşı

15 *Devletyarbek*, Nökis, 1995, s. 54-56.

16 *Devletyarbek*, Nökis, 1995, s. 55-56.

17 *Devletyarbek*, Nökis, 1995, s. 56.

18 *Devletyarbek*, Nökis, 1995, s. 58-59.

ve şair Berdak tarafından yeniden işlenmiş; ondan kızı Hürliman'a ve ondan da Hürliman'ın oğlu Karajan'a miras kalmıştır.¹⁹

Sonuç

Çalışmamız, 1995'te Karakalpakistan'da neşredilen Devletyarbek adlı yayına dayanmaktadır. Destanın başka varyant ve versiyonlarına ulaşamamıştır.

Devletyarbek, Konrat'ta yaşayan bir Karakalpak yiğididir ve bu yiğit, değerli atıyla birlikte bir destana konu olmuştur. Destanın çıkış sebebi, Türkistan coğrafyasında hüküm süren Hive hanlarının, zaman zaman görülen adaletsiz ve keyfi yönetimleri, halka uyguladıkları baskılardır. Söz konusu adaletsizlikler, destan dışında başka edebî metinlerde de görülmektedir.

Destandaki kişiler, hayalî olmayan gerçek kişilerdir. Yalnız destanda adı geçen bazı şahsiyetleri, elimizdeki tarihî kaynaklarda tanımlayamadık. Bize göre bunun temel sebebi, söz konusu şahsiyetlerin tarihe ciddi anlamda iz bırakacak kadar büyük şahsiyetler olmadığıdır. Diğer bir sebep de bu şahsiyetlerle ilgili kaynak yokluğu veya –varsa- kaynaklara ulaşamamız olabilir.

Gerçek olaylara dayanan halk edebiyatı ürünlerinin, olayın geçtiği yer, zaman ve olaydaki kişilerle her zaman birebir mutabık düşmediği görülebilmektedir. Devletyarbek destanında da bu açıdan belirsizlikler bulunmaktadır. Bu belirsizlik, destan araştırmacılarının Devletyarbek'in yaşadığını söylediği yüzyıl ile (XVIII) onun düşmanı olan Hive Hanı İsfendiyar Han'ın hüküm sürdüğü yüzyıldır (XVII). Yeni bulgu ve araştırmalar, bu belirsizlik veya çelişkileri ortadan kaldırabilir.

Devletyarbek'in, İran ülkesindeki zindandan çıktıktan sonra Konrat'a, ailesinin yanına gelip orada yaşamaya devam etmesi, kendisi için bir tehlike kalmadığı anlamına gelmektedir. Bu durum, ya Hive Hanının o vakitte ölmüş olduğuyla ya da İran şahının Han üzerindeki nüfuzuyla izah edilebilir.

Destanda adı geçen Habıtbek, Devletyar'ın yattığı zindana İran şahının izniyle girebilmiştir. Bu özel durum, İran'da hüküm süren Türk-Afşar Devletiyle Türkmen halkı ve beyleri arasındaki sıkı münasebetin tarihsel gerçeğini ortaya koyması açısından dikkat çekicidir.

Destana konu olan olayların geçtiği yerler de Konrat, Hive, Türkmen ili, İran gibi gerçek coğrafyalardır.

19 *Devletyarbek*, Nökis, 1995, s. 58, 59

Kaynaklar

Ali Suavi, *Hive*, İstanbul 1290.

Däwletyarbek (Dästan), Yayına Hazırlayanlar: Qabil Maqsetov, Rawşan Maqsetova, Nökis “Qaraqalpaqstan”, 1995.

Kafalı, Mustafa, “Ebulgazi Bahadır Han”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10.

Tekin, Feridun, “19. Yüzyıl Harezmi Tarih Yazıcılığı (Munis, Agehî, Beyanî)” *Akademik Bakış*, 199, Cilt 2, Sayı 3, Kış 2008, Ankara.

Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkîli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, Cilt I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0brahim_%C5%9Fah_%C6%8F%C5%9Far (erişim tarihi 16.05.2018)

<http://www.avsarobasi.com/avsarlarin-kurduklari-devletler/karabag-hanligi/29-avsarlarin-tarihi-kaynaklari/kurduklari-devletler/49-nadir-sah-ve-iran-avsar-imparatorlugu2.html> (erişim tarihi 16.05.2018)

<https://www.cgie.org.ir/fa/publication/entryview/1204> (erişim tarihi 16.05.2018)

